Approaches to complex research of a bilingualism

Gulnoza PULATOVA¹

Ferghana State University

ARTICLE INFO

Article history:

Received March 2021
Received in revised form
20 March 2021
Accepted 15 April 2021
Available online
20 May 2021

Keywords:

bilingualism,
integrated approach,
bilingualism research,
pupil,
bilinguals,
mental mechanism,
ability,
language,
speech.

ABSTRACT

In article positions of domestic and foreign scientists on need of research of a bilingualism in a complex reveal. In work works of scientists about the main aspects of complex research of a bilingualism are analysed. The main conclusion of the author of article was the statement about need of realization of new (neuro and psychology and pedagogical) approach for bilingualism research.

2181-1415/© 2021 in Science LLC.

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Билингвизмни комплекс ўрганишдаги ёндашувлар

АННОТАЦИЯ

Мақолада билингвизмни комплекс тарзда ўрганиш зарурияти масаласида рус ва хориж олимларининг позицияси ёритилган. Ишда олимларнинг билингвизмни комплекс тадқиқ қилиш бўйича ишлари таҳлил қилинган. Мақола муаллифининг асосий хулосаси – билингвизмни ўрганишда янги – нейropsихологопедагогик ёндашув заруриятини тасдиқлашдан иборат.

Калит сўзлар:

билингвизм,
комплекс ёндашув,
билингвизмни тадқиқ
қилиш,
ўқувчи,
билингв,
психик механизм,
қобиляция,
тил,
нутқ

¹ Lecturer, Ferghana State University. Ferghana, Uzbekistan.

Подходы к комплексному исследованию билингвизма

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

билингвизм,
комплексный подход,
исследование
билингвизма,
учащийся,
билингв,
психический механизм,
способность,
язык,
речь.

В статье раскрываются позиции отечественных и зарубежных ученых по вопросу о необходимости исследования билингвизма комплексно. В работе проанализированы труды ученых об основных аспектах комплексного исследования билингвизма. Основным выводом автора статьи явилось утверждение о необходимости реализации нового – нейро-психолого-педагогического – подхода к исследованию билингвизма.

Билингвизм ижтимоий ходиса сифатида катта ахамият касб этмоқда ва замонавий жамиятнинг муҳим омилига айланмоқда.

Билингвизм мураккаб муаммолардан бири ҳисобланади ва уни комплекс тарзда тадқиқ қилиш зарурияти муҳимдир. Билингвизмнинг интеграллашган назариясини яратиш зарурияти кўп олимлар томонидан тан олинади ва баъзи тадқиқотларда иккитиллилик муаммосига комплекс ёндашувга ҳаракат қилинган [2.5]. М.М. Михайлова [7] фикрича, бу ўрганилаётган объект (иккитиллилик) комплекс илмий муаммо ҳисобланиши ва уни ўрганишда туташ ва туташ бўлмаган фанлар – лингвистика, психология, социология, этнография, педагогика, адабиётшунослик – методларини қўллашга тўғри келади. Буни барча тадқиқотчилар тушуниб етади.

А.Б. Карлинский билингвизмни ўрганишда уч аспекти – лингвистик, социолингвистик ва психолингвистик – ажратади. М.М. Михайлов тўрт аспекти ажратади: бевосита лингвистик, психологик, ижтимоий-сиёсий ва ўқув-услубий. Е.М. Вершагин фикрича, “Билингвизм муаммоси 6 хил нуқтаи назардан ўрганилиши мумкин ва ҳар сафар тадқиқотда мустақил методикадан фойдаланишга тўғри келади”. Е.М. Вершагин таъкидлашича, билингвизм қуйидаги фанларнинг ўрганиш предмети ҳисобланади:

1) психология, 2) лингвистика 3) социология, 4) психолингвистика, 5) ижтимоий лингвистиканинг, 6) ижтимоий психологиянинг. Охирги даврда билингвизм қонуниятларини тадқиқ қилишда яна бир истиқболли йўналиш – нейропсихологик ёндашув кузатилмоқда.

Билингвизмни илк монографик тадқиқ қилишда муаммони комплекс акс эттиришга интилишлар кўринади. Масалан, У. Вайнрайх ёзишича “тил алоқасини анча чуқур ва асосли тадқиқ қилишга фанлараро алоқа туфайли эришиш мумкин”, чунки тил воситасидаги алоқани фақат кенг психологик ва ижтимоий-маданий контекста тушуниш мумкин”. Ушбу монографияда аллақачон қандай тарзда ижтимоий-маданий ва психологик омиллар билингв асари нутқининг характери, хусусан, билингв нутқида интерференциялар пайдо бўлишига таъсир кўрсатиши муаммоси қўйилган эди. Аммо муаммо белгиланди, аммо ҳал этилмади. Мазкур тадқиқотда иккитиллик жамият, иккитиллик индивид ва алоқада бўлган тилларнинг ўзаро ҳамкорлигининг лингвистик муаммоларининг комплекслиги реал намоён бўлди.

Е.М. Вершагин монографиясида билингвизмнинг психологик, социологик ва лингвистик томонлари комплекс тарзда изчил ёритилади.

XX асрнинг 60-80 йилларда билингвизмни ёндош (чегарадош) фанлар – психолингвистик ва социолингвистик комплекс тарзда тадқиқ қилинди.

Психолингвистик ёндашувни психологик ёки социолингвистик ёндашув билан биргаликда олиб борилади. Билингвизмни ўрганишда социолингвистик ёндашув билингвлар асарлари нутқининг характериға таъсир этувчи омилларни аниқлашни тақозо қилади. Ю.Д. Дешириев таъкидлашича билингвизмни комплекс тадқиқ қилишдан мақсад билингвистик материални ижтимоий дифференциаллашган тавсифлашдир (ижтимоий-минтақавий, ёш бўйича, ижтимоий-гурухий, таълимий ва профессионал белгилар бўйича). Ушбу материал тавсифини тилнинг турли даражаларидаги интерференцияларнинг лингвистик шароитларини (манбаларини) аниқлаш билан биргаликда олиб бориш мақсадга мувофиқ.

Ушбу нуқтаи назарни ривожлантириб, С.И. Трескова кўрсатишича, социолингвистикада ўлчовнинг асосий принципи сифатида кўп лингвистик ва социал ўзгарувчан бирликларнинг кўпдаражали муносабатини комплекс тарзда ўлчаш принципи ҳисоблаш керак. Бу принцип лингвистик вариативликни синхрония ва диахронияда унинг нутқининг оғзаки ва ёзма шакллариининг ҳар хил турларининг тиллар, диалектлар, идиолектлар намоён бўлишини ҳисобга олган таҳлил қилишда қўлланилади.

Социолингвистик ёндашувни ишлаб чиқишда тадқиқ қилишнинг адекват методларини излашга кўп диққат ажратилди. Маълумотларни тўплашда энг кенг тарқалган метод – бу билингвлар оғзаки ёки ёзма нутқини қайд қилиш ҳисобланиб, у социологик маълумотни олиш учун қўлланиладиган анкета билан биргаликда ўтказилади. Танланиб олинган матнлар лингвистик таҳлилдан ўтказилади, олинган лингвистик ва социологик маълумотни эса статистик ишлаб чиқилади.

Социолингвистик ёндашув доирасида тилларни ўзлаштириш даражасини ҳам ўлчаш муаммоси муҳокама қилинди. Оммавий билингвизмни ўрганишда кўп ҳолларда аҳолини рўйхатга олиш натижаларидан, дала шароитларида гурухий икки тиликни ўрганишда эса анкета натижаларидан фойдаланилади. Тилни ўзлаштириш даражаси бундай ёндашувда махсус ишлаб чиқилган тартибли шкалалар бўйича синалувчиларнинг ўзлари томонидан аниқланади. Аммо белгиланадики, ишончли маълумот олиш учун тилни ўзлаштириш даражаси бўйича ўз-ўзини баҳолаш объектив баҳолаш билан биргаликда олиб борилиши керак. Бундай ёндашувнинг истиқболи шубҳа туғдирмайди, аммо уни амалга оширишда “тилни ўзлаштириш даражаси” тушунчасининг назарий ишлаб чиқилмаганлиги ҳамда уни объектив ўлчашнинг услубий таъминланмаганлиги тўсқинлик қилади.

Билингвизмни комплекс ўрганиш вазифаси, хусусан, рус тилининг миллий мактаблар ўқувчиларининг миллатлараро мулоқот воситаси сифатида ўрганиш бошқа янги йўналиш бўлган педагогик социолингвистика доирасида ҳам қўйилади. Г.В. Кузьмина ва унинг ходимлари томонидан чиқилмоқда. Г.В. Кузьмина таърифича, педагогик социолингвистиканинг предмети бўлиб рус тилини билингвизмнинг турли типларининг ҳар хил шароитларда ўзлаштирилишининг социал-педагогик ва социолингвистик омиллари ва уларнинг миллий мактаблар ўқувчилари томонидан нутқининг ўзлаштириш даражасига таъсири ҳисобланади. Алоҳида эътибор болаларнинг нутқий ривожланиши амалга оширилаётган муҳитга

қаратилади. Ўқувчиларда билингвизмнинг турли типларини шаклланишида оила ва мактаб таълимининг ролини тадқиқ қилиш вазифаси қўйилган. Ушбу йўналишнинг билингвизмнинг анъанавий соңиолингвистик тадқиқотлар билан таққослагандаги хусусияти болалар нутқи ривожланишининг турли ижтимоий-маданий шароитларда ўрганиш, ўқувчиларнинг нафақат нутқи, балки матнли компетенциясини аниқлаш, нутқ ривожланиши омилларини кенгроқ ўрганиш (миллий, ёшга оид, ижтимоий-иқтисодий, маданий, педагогик ва х.к) дир.

Билингвизмни компелкс ўрганиш этноп сихолойсихологогик тадқиқотларда хам амалга оширилмоқда. М.Н.Губогло фикрича, билингвизмнинг мураккаб табиати уч турдаги компонентлардан иборат: 1) тилларнинг функционал ривожланиш ва ўзаро хамкорлик қилишнинг барча шакл ва усулларини бириктирувчи – тил компоненти; 2) иккитиллилик сохибларининг соңиоген, биоген, психоген ва маданийген хусусиятли ва ифодаланган шахсий компоненти; ва 3) икки тилни билиш ва турли соҳа ва ҳаётий вазиятларда қўллай олиш хамда бир тилдан иккинчи тилга ўта олишни ўз ичига олган нутқий компонент.

Этнолингвистик ва этносоңиологик тадқиқотларда билингвнинг нутқий асарларининг ҳаракати тўғридан тўғри ҳар хил ижтимоий омиллар ҳаракати билан боғланади. Аммо У.Байнрах кўсатишича, ижтимоий-маданий омиллар интерференцияга фақат тилнинг алоҳида сохиблари (сўзлашувчилари) воситасидагина таъсир кўрсатади. Шунинг учун у, икки тиллик индивиднинг интерференция жараёнларини ифодаловчи омил сифатидаги муаммо биринчи даражали сифатида кўрилиши зарур”, – деб ҳисоблаган эди. Э.Хауген хам ушбу нуқтаи назарни қувватлайди: “икки тиллиликнинг маркази – индивиднинг миясида. Шунинг учун икки тиллиликнинг сохибини психологик ўрганиш марказий ўрин эгаллаши зарур”. Агар билингвизмни ўрганишдан мақсад билингвлар нутқи хусусиятларини монолингвлар нутқи билан қиёслашгина эмас, балки ушбу хусусиятларнинг сабабини аниқлаш бўлса, унда билингвизмдаги нутқнинг пайдо бўлиши ва нутқни идрок қилиш жараёнларини тушуниш зарур, бу эса психоллингвистиканинг тадқиқ этиш предмети. Билингвизмни тадқиқ қилишда психоллингвистик ёндашувни тавсифлаётиб, А.Е.Карлинский ёзади: “Билингв нутқий хулқ-атворини тавсифловчи сабаб-оқибатмуносабатларнинг занжирини аниқлқш керак ва ушбу занжир охирига чуқур психик жараёнларнинг манифестацияси ҳисобланган унинг нутқий асарларини қўйиш зарур”.

Шундай қилиб, нутқнинг шакли (лингвистик муаммо), нутқнинг психик механизми (психологик муаммо) ва психик механизмнинг шаклланиши ва ишлашининг ижтимоий шарт-шароитлари (соңиологки муаммо) маълум тарзи ўзаро боғланади. “Нутқнинг шакли турли ижтимоий вазиятларда маълум ижтимоий шарт-шароитларда шаклланган психик механизмда ифодаланади”.

Хуллас, билингвизмни тадқиқ қилиш учун энг истиқболли деб турли йўналишлар маълумотларини ягона назарияга бирлаштирувчи (интеграция қилувчи) компелкс ёндашувни ҳисоблаш мумкин.

Фаолият ўқувчиларнинг нутқ тараққиёти даражаси билан боғлиқлиги учун билингвизм индивид ўқув фаолиятда муваффақиятга эришиши омилларидан бири ҳисобланади.

Бизнинг назаримизда, билингвизмни тадқиқ қилишда янги ёндашув бўлган нейро-психолого-педагогик ёндашувни амалга оширишга алоҳида зарурият

мавжуд, чунки икки тиллилик – бу чуқур ақлий планда содир бўладиган жараён бўлиб, унда интеллектуал операциялар фаоллашади (ёндашувнинг нейрологик томони), билингвнинг индивидуал хусусиятларига боғлиқ (ёндашувнинг психологик томони), ўқувчиларнинг таълими, тарбияси ва ривожланишини бошқаради ва бошқарилади (ёндашувнинг педагогик томони). Ушбу ёндашув икки тилли шахсларнинг шаклланиши ва ривожланишининг чуқур механизмларини рўёбга чиқариш ва ўқувчи-билингв ривожланишида икки тиллилик ресурсларини аниқлашга мўлжалланган.

Билингвизм атамаларнинг маъносини шарҳлашга келсак, биз улар ҳақидаги таърифларини турли манбаларда топишимиз мумкин. Масалан, таърифлардан бирида, билингуализм икки тилни яхши билишдир ва бу иккала тил ҳам ҳақиқатан ҳам тез-тез алоқа қилиш учун ишлатилади [1]. Шундай қилиб, У. Вайнрейх билингвизмга икки тилнинг навбатма-навбат амалда ишлатилишини тушунтиради [2].

А.Д. Швайцернинг таъкидлашича, биринчи тил она тили, иккинчиси эса она тили эмас, у ёки бу миллий жамоат томонидан кенг қўлланилади. Икки тилни билиш даражаси бир хил бўлмаслиги мумкин, оғзаки ва ёзма мулоқотда тилдан фойдаланиш даражасида фарқлар бўлиши мумкин, яъни бир тилда яхшироқ гаплаша олади ва иккинчисидан эса биринчи тилдек мулоқот қила олмайди [3].

В.Ю. Розензвайгнинг айтишича, икки тилни билиш нафақат икки тилни билиш даражаси, балки коммуникатив вазифа асосида бир тилдан иккинчисига ўтиш қобилияти ҳамдир [4]. Р.К. Миняр-Белоручев икки тилни билиш бу “Билингвизм” ҳамдир деб билади [5]. Л.Л. Нелюбин билингуализмни икки тилда эквивалент билим деб таърифлайди [6]. Билингвизм, шунингдек, бутун этник гуруҳнинг эҳтиёжларини, шунингдек ушбу этник гуруҳ аъзоларини алоҳида-алоҳида хизмат қилишга мўлжалланган икки тилнинг фаолияти деб ҳам аталади. Билингвизм – бу она тили билан бир даражадаги иккинчи тилни оддий билиш эмас, балки ҳар бир тилдан тегишли ҳаёт шароитида етарли даражада фойдаланиш [7]. Бошқа таърифда билингуализм икки хил тилни ёки бир тилнинг диалектал шакллари мулоқот қилиш учун етарли даражада билиш ва психологик ва ижтимоий ёндашувлар нуқтаи назаридан билиш даражасида тушунилади. Икки тилни ҳам одамлар гуруҳи, ҳам индивидуал тарзда яхши билиши мумкин. Агар “билингуализм” тушунчасининг маъносини тор маънода кўриб чиқсак, бу икки тилни мукамал даражада тенг билиш, кенг маънода эса – иккинчи тилни билиш даражаси нисбий ва уни муайян алоқа вазиятларида қўллаш қобилиятини назарда тутади.

Икки тили ёки билингуализмнинг турлари психологик жиҳатдан ҳар томонлама таҳлил қилинади. Демак, Н.В. Имедадзе ўз тадқиқотида билингуалисимнинг қуйидаги турларини ажратиб кўрсатган: доминант – мувозанатли билингуалисм, бу типология икки тил тизимининг миқдорий нисбатига асосланган; ва қўшма ёки аралаш ушбу икки тилли тилнинг негизида – икки тилнинг автоном фойдаланиш даражаси ётади [16]. Ҳар бир тилда нутқнинг фикрлаш билан ўзаро боғлиқлигига кўра, алоқанинг бевосия ва белвосита хусусияти ажралиб туради ва шунга кўра, биз фикрни ифодалаш, фикрнинг тўғрилиги ва дискурсив нутқ қобилиятлари ҳақида гаплашмоқдамиз [17]. Амалга оширилган ҳаракатлар сонига кўра рецептив, репродуктив (репродуктив) ва

маҳсулдор (ишлаб чиқарувчи) икки тиллилик ажралиб туради [8]. Икки нутқ механизмининг ўзаро боғлиқлигига кўра, соф ва аралаш икки тилли тил ажралиб туради [14]. И.Л. Медведева, А.А. Залевская билингуализмнинг қуйидаги турларини ажратадилар: табиий ва сунъий.

Вужудга келиш шартларига кўра, икки тилли тилнинг табиий ва сунъий турлари фарқланади. Табиий билингуализм кўпинча болалик даврида қўп тилли муҳит таъсирида рўй беради: масалан, оила татар ёки бошқирд тилларида гаплашади, аммо ҳовлида рус тилини эшитиш мумкин. Баъзи ҳолларда, бола деярли бир вақтнинг ўзида иккита тилни ўрганади: иккита тил бир-бирига қўшилиб кетмасдан, параллел равишда ривожланади. Сунъий билингуализм, ўрганиш натижасида пайдо бўлади, иккинчи тил биринчисига, она тилига нисбатан бўйсунувчи ҳолатда бўлса, она тили тизими иккинчи тилни эгаллашга таъсир қилади, яъни она тилининг товуш тизими, грамматик шакллари иккинчи тилнинг мос келадиган воситаларига таъсир қилади, хатоларга ва акцентларга олиб келади [16].

Билингвларнинг тил ўрганиши – анча мушкул масала. Агар бола икки ва ундан ортиқ тилда сўзлашиладиган оилада ўсса, у икала тилни ҳам бемалол ўргана олади ва ушбу тилларда равон сўзлашади. Шу билан бирга, билингв бир пайтнинг ўзида икки тилда сўзлашади, шунга кўра буни камчилик деб атаб бўлмайди. Демак, уйда икки тилда сўзлашувчилар тарбияси остида ката бўлган болалар муаммосиз иккала тилни ҳам бараварига ўрганади.

Саводхонлик борасида эса билингвлар анча оқсоқланади. Иккала тилни саводли ўрганиш учун икки тил ёзуви бир хил тизимда бўлиши лозим. Агар фарқланадиган бўлса, бу бола тилларнинг ҳар бирида қандай таълим олганига боғлиқ бўлади.

Демак, психологияда билингуализм когнитив жараёнларнинг усули ва воситаси деб айта оламиз, чунки у замонавий алоқа ва шахс маданияти тузилишининг зарурий элементиدير.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Вайнрайх У. Языковые контакты: Состояние и проблемы исследования / У. Вайнрайх. – Киев: Вища школа, 1979. – С. 263.
2. Верещагин Е.М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма) / Е.М. Верещагин. – М.: Изд-во МГУ, 1969. – С. 160.
3. Губогло М.Н. Современные этноязыковые процессы в СССР: Основные факторы и тенденции развития национально-русского двуязычия / М.Н. Губогло. – М.: Наука, 1984. – С. 288.
4. Дешериев Ю.Д. К методологии, теории билингвизма и методике билингвистических исследований / Ю.Д. Дешериев // Методы билингвистических исследований / под ред. А.Н. Баскакова, В.Ю. Михальченко. – М.: АН СССР, 1976. – С. 6–19.
5. Карлинский А.Э. Основы теории взаимодействия языков / А.Э. Карлинский. – Алма-Ата: Гылым, 1990. – С. 180.
6. Михайлов М.М. Двуязычие в современном мире: учеб. пособие / М.М. Михайлов. – Чебоксары, 1988. – С. 72.

7. Михайлов М.М. Двужычие: проблемы, поиски... / М.М. Михайлов. – Чебоксары: Чуваш. кн. изд-во, 1989. – С. 159.
8. Русский язык в среде учащихся школ союзных республик: сб. науч. тр. / отв. ред. Г.В. Кузьмина. – М.: Изд-во АПН СССР, 1988. – С. 92.
9. Трескова С.И. Методика измерения в социалингвистике / С.И. Трескова // Принципы и методы социалингвистических исследований / отв. ред. А.Н. Баскаков, В.Ю. Михальченко. – М.: Наука, 1989. – С. 7–30.
10. Хауген Э. Проблем соф Билингуаизм / Э. Хауген // Лингуа. – 1950. – № 2.1.
11. Зхеребило Т.В. Лингвистик атамалар луғати. / Т.В. Жеребило. – Эд. 5, тўл. вақўшим. – Назран: Пилгрим, 2010. – Б. 486.
12. Вайнрейх У. Бир тилли ва кўптиллилик / У. Вайнрейх // Тилшуносликда янги: тил алоқалари / эд. В.Ю. Розенсвайг. – М.: Прогресс, 1972. – Нашр. 6. – П. 25–51.
13. Швейцар А. Д. Замонавий социалингвистика: назария, муаммолар, усуллар / А.Д. Швайцер. – М.: Наука, 1976. – Б. 176.
14. Розенсвайг В.Ю. Тил алоқалари назариясининг асосий саволлари / В.Ю. Розенсвайг // Тилшуносликда янгилик: тил алоқалари / эд. В.Ю. Розенсвайг. – М.: Прогресс, 1972. – Нашр. 6. – П. 5–24.
15. Минар-Белоручев Р.К. Қандай қилиб таржимон бўлиш мумкин? / РК Минар-Белоручев. – М.: Готик, 1999. – Б. 176.
16. Нелюбин Л.Л. Изоҳдилуғати / Л.Л. Нелюбин. – 3-нашр. – М.: Наука, 2003. – Б. 320.